

УКРАЇНЦІ У ПРОСТОРИ-ЧАСІ

Володимир Гетьман

UKRAINIANS IN SPACE-TIME

Volodymyr Getman

Relevance. *The article provides a detailed analysis of the problematic issues surrounding the origins of the Ukrainian ethnos in space-time, specifically within the territories of modern Ukraine, beginning with the Neolithic period. It explores nearly two centuries of research dedicated to this topic. The recurring nature of this issue reflects its relevance to contemporary Ukraine and its people, especially as questions regarding the precariousness of the country's state independence have resurfaced, leading to concerns not only about the loss of sovereignty but also the national identity of the ancient Ukrainian people.*

The aim of this research is to demonstrate the importance of seeking new (creative) ways and forms for preserving and restoring Ukrainian identity. It endeavors to briefly trace the evolutionary (historical) path of the formation of the Ukrainian nation (ethnos) from its earliest (archaeologically documented) ancestors, amidst the catastrophic erosion of the primordial mental characteristics of Ukrainians-Rus, and the diminishing landscape diversity of Ukraine's vibrant nature. The study seeks to illuminate the profound humanistic roots of ethnogenetic processes that have occurred and continue to occur on the territory of Ukraine, particularly through the lens of philosophical categories of morality and wisdom, goodness and justice.

Methods. *In writing this article, we adhered to four levels of scientific methodology: philosophical and worldview, general scientific, specific scientific, and research techniques. An analytical methodological approach was employed to substantiate our claims, utilizing methods of analysis and introspection – analyzing personal experiences and values.*

Results. *The author has traced (within the limits permitted by the article's framework) the continuity of ethnogenetic processes throughout the evolutionary (historical) journey of the inhabitants of the territories of Ukraine. The issue of the autochthony of the Ukrainian people on their native land has been raised. This examination could not overlook the neighboring territories of Ukraine, where our ancient ancestors lived, from where they migrated, and to which they moved.*

The modern ethnic genome (roots) of Ukrainians can be derived from written sources and characteristics (physical anthropological type, dialects, clothing, etc.) of the nations (tribes, ethnos, nationalities) that have more or less permanently resided within the territorial borders of contemporary Ukraine.

However, the author identifies historical memory concerning ancestral lands and their inhabitants (forefathers) as the definitive ethnic characteristic distinguishing one ethnos from another, particularly for the Ukrainian people. This idealistic spirit of the land, which should provide its population with vitality and the will to fight for their Ukrainian State, is emphasized.

Conclusions. *The origins of the Ukrainian ethnos should be regarded through a continuous vector, within an evolutionary framework, based on the fundamental tenets of evolutionism. Ethnos is an evolutionary category. The formation of the current ethnic community of Ukrainians (and concurrently ancient Rus') must have involved not only the Slavs but also many other peoples that, by coincidence or through historical-natural laws, were connected to the ethnic lands of modern Ukraine.*

Keywords. *space, time, ethnos, nation, tribe, ethnogenetic processes, evolution, history, physical anthropological type, historical memory, Ukrainian people.*

За більш як третину сторіччя незалежності українська наука ще не утвердила в суспільній свідомості українців загально визнаної концепції походження українського народу. На сьогодні

існує, як прийнято в офіційній науці, три головні версії україногенезу: аматорсько-романтична трипільська, пострадянська пізньосередньовічна та ранньосередньовічна, яку з середини ХІХ ст. розвивають кілька поколінь українських істориків, мовознавців, етнологів. Автор розвиває еволюційну (споконвічну) концепцію (теорію) походження українського етносу як просторово-часового утворення.

Проблема етногенезу українців, і загалом слов'ян, місця знаходження їх прабатьківщини є однією з «сивобородих» (з кінця ХІХ ст.) у стародавній історії України та наук, безпосередньо пов'язаних з нею. Над цією проблемою працювало кілька поколінь українських істориків, археологів, етнографів, антропологів: М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, В. Хвойка, М. Грушевський, Хв. Вовк, В. Петров (2013), М. Брайчевський (1995), М. Чубатий, Я. Дашкевич, П. Толочко, В. Баран (1981), Л. Залізняк (2019), С. Сегеда (2013), В. Гетьман (2022) та ін. Напрацювання в цій області опираються на потужне лінгвістичне підґрунтя, створене працями О. Потебні, А. Кримського, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, О. Стрижака (1967), Г. Півторака, В. Німчука, О. Тараненка, В. Русанівського та інших вчених.

Комплексний аналіз проблем дослідження українського етносу і далі залишається однією з найважливіших наукових тем, яку варто розвивати та вивчати, для більш повного розуміння сутності української етнічної історії. Вагомість дослідження цієї проблематики полягає у формуванні в майбутніх поколінь усвідомлення джерел утворення української етнічної спільноти, національних рис, традицій та звичаїв, зрештою, патріотизму.

В останні роки підняті автором у статті проблемні питання стали темами багатьох наукових досліджень (дисертацій). Отже, зазначене широке коло наукових проблем визначає актуальність даного дослідження, його продовження, популяризацію піднятих питань.

Цілі статті – показати актуальність пошуку нових (креативних) шляхів і форм збереження і відновлення української ідентичності, коротко прослідкувати еволюційний (історичний) шлях формування українського народу (етносу) від найдавніших (археологічно зафіксованих) його пращурів на тлі катастрофічного нівелювання споконвічних ментальних особливостей українців-русів і зникаючого ландшафтного різноманіття української барвистої природи, висвітлити глибинні гуманістичні витоки етногенетичних процесів, які відбувались і відбуваються на теренах України, зокрема на основі філософських категорій моралі і мудрості, добра і справедливості.

Відомий чеський вчений, «корифей слов'янських старожитностей» Любор Нідерле (Niederle 1956) розміщував її, у Лісостеповому Правобережжі, межиріччі Дніпра і Південного Бугу, на південь від Прип'яті. Щодо етнічної, слов'янської, приналежності населення цих територій, зокрема скіфів-орачів середини I тис. до н. е., приведемо висловлювання відомого у світі історика-славіста, археолога, етнографа і лінгвіста, автора одинадцяти томів енциклопедії «Слов'янські древності» (Л. Н. Нідерле): «Я не вагаючись стверджую, що серед згаданих Геродотом північних сусідів скіфів не тільки неври ... але і скіфи іменовані орачами і землеробами ... були поза сумнівом слов'янами» (Niederle 1925, p. 56).

Його концепцію розвивали археолог, теж чех за національністю, Вікентій Хвойка, український «батько історії» Михайло Сергійович Грушевський та ін. Подібних поглядів дотримувались навіть провідні російські дореволюційні історики, зокрема С. М. Соловйов та В. О. Ключевський, які локалізували слов'янську прабатьківщину у Передкарпатті (Павленко 1994, с. 89). Протягом післявоєнних десятиріч, і до нашого часу, відповідну концепцію поглиблювали В. П. Петров (2013), М. Ю. Брайчевський (1995), Б. О. Рибаків, Ю. В. Павленко (1994), Л. Л. Залізняк (2019).

Крім зазначеної точки зору (Правобережний лісостеп України як прабатьківщина слов'ян), існує ще три головні, як мінімум, альтернативні концепції: дунайська (І. Ляпушкін), вісло-одерська (її створили польські археологи і лінгвісти, беручи за основу лужицьку археологічну культуру більшої частини території Польщі, остання третина II – перша третина I тис. до н. е.) і верхньодніпровська (найбільше її відстоює М. Артамонов, 1967).

Тепер, якщо виходити з періодизації історії слов'ян, запропонованої Ю. В. Павленком у фундаментальній праці «Передісторія давніх русів у світовому контексті» (1994), то її починаємо з протослов'ян (третья чверть III тис. до н. е. – третя чверть II тис. до н. е.). Тобто з епохи енеоліту – бронзи. Наступний період – праслов'яни (остання чверть II тис. до н. е. – третя чверть I тис. до н. е.; пізня бронза – ранній залізний вік).

Якщо «копати» ще глибше, то, використовуючи метод ретроспекції, прийдеться опускатися у неоліт. І не тільки! Пошуки першоджерел давніх русів, вважає Ю. Павленко (1994) і заодно українців, через протослов'ян, виводять нас (по прямій етномовній лінії) на давніх індоєвропейців часів неоліту та мезоліту і далі до ностратичної мовної макроспільноти верхньопалеолітичної доби, що існувала близько ХХ–ХV тис. років до н. е.

Глибші в хронологічному відношенні розвідки на сучасному рівні розвитку науки на даний час практично неможливі. Навіть у найбільш приблизному гіпотетичному вигляді. Тому за найнижчий хронологічний репер нашого дослідження приймемо неоліт.

Так, відомий сучасний антрополог Сергій Сегеда вважає, що сукупність археологічних, лінгвістичних та антропологічних даних дає підстави розглядати широколицих носіїв дніпро-донецької культурно-історичної спільності, які жили у часовому інтервалі приблизно 4,5–2,5 тис. років до н. е. (два тисячоліття) як давніх предків слов'ян (Сегеда 2013, с. 56). До нього таку сміливу думку започаткував відомий археолог Д. Телегин у своїй докторській монографії «Дніпро-донецька культура: до історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Європи» (1968).

Треба сказати, відносно широке лице – це, перш за все, ознака, що за доби неоліту та енеоліту була властива частині людності, що проживала на обширах від верхньої і середньої течії Західної Двіни – на півночі, до лівих приток середньої течії Дунаю – на півдні, від верхньої і середньої течії Вісли – на заході, до нижньої течії Дніпра – на сході (північні європеоїди). Як видно, у ці просторові рамки входять терени сучасної України. Та й у переважній більшості сьгоднішніх українців обличчя відносно широке. Тобто ця ознака передалася нам у спадок від далеких неолітичних пращурів – низки культур дніпро-донецької історичної спільності.

На користь тези С. Сегеда про перших предків слов'ян (неоліт) також свідчать висновки Д. Телегіна (Телегин 1961, с. 25) про безперервність (тяглість) етногенетичних процесів у південно-східній Польщі, на Волині (де знаходилось, на думку багатьох дослідників, «ядро» слов'янства), у Поліссі та на Поділлі від неолітичних часів аж до третьої чверті I тисячоліття, коли у цьому ареалі сформувалися давньослов'янські (за Ю. В. Павленко) археологічні культури: празько-корчакська (склав(е)їни) і пеньківська (анти).

Подібну думку щодо етногенетичної безперервності відстоюють і багато антропологів. Наприклад, Світлана Круц (1972), Інна Потєхіна (1999) та ін. простежують певну генетичну спадкоємність між мезолітичною, неолітичною та енеолітичною людністю Лівобережного Подніпров'я. Та й трипільці, попри їх міграції з території Балканського півострова, а то й Передньої Азії (як вважає, наприклад, Леонід Залізник, 2013 та ін.), не могли раптово зникнути (і зникнути) у лісостепу Дніпровського Правобережжя. Жодних підстав, вважає Сергій Сегеда, говорити про повну зміну населення в якийсь із історичних періодів у цьому регіоні України немає (Сегеда 2013, с. 174).

Сусідами трипільців на сході (Дніпровське Лівобережжя та басейн Сіверського Дінця) були племена середньостогівської культури (3,5–2,5 тис. років до н. е.). «Середньостогівці» частково асимілювали, частково витіснили своїх попередників (не без збройних конфліктів) у цьому регіоні – вище згадувані племена неолітичної дніпро-донецької культури (Телегин 1961, с. 23). Відтак, знову спостерігаємо етногенетичну спадкоємність в еволюційному розвитку населення на теренах України (у даному випадку – Надпоріжжя).

Археологічно перші поселення слов'ян (праслов'ян за Ю. Павленком) у межах території теперішньої України фіксуються білогрудівською (Білогрудівський ліс поблизу села Піківець (Піківка) Уманського району на Черкащині; XII–IX ст. до н. е.) і чорноліською (Чорний ліс на Кропивничині; XI–VIII ст. до н. е.) культурами. Однак, і вітчизняні, і зарубіжні археологи, дослідники першоджерел слов'ян (славісти) визнають першою (протослов'янською) археологічною культурою – тшинецько-комарівську, що сформувалася в ареалі племен шнурової кераміки епохи бронзи, у XVI ст. до н. е., та існувала впродовж п'яти (XII ст. до н. е.) наступних століть, охоплюючи смугу шириною до 400 км між річками Одрою (Польща) і Дніпром, куди входили терени Північної України, Прикарпаття, Верхня і Середня Наддністрянщина. Тобто маємо справу з модифікацією вище зазначеної автохтонної концепції Л. Н. Нідерле. Її фундаторами були Б. О. Рибаків, М. І. Артамонов, П. М. Третьяков (Залізник 2019, с. 214).

Археологічно праслов'янська чорноліська культура басейну Тясмина і верхів'їв Інгульця репрезентована невеликими (до 100 м у діаметрі) відкритими селищами на ескарпованих (з крутими схилами) мисах корінних берегів з глибокими яругами по боках, які максимально захищали місцевих насельників від прийшлих нападників.

Найбільшим за розмірами і найбільш укріпленим було Чорноліське городище діаметром до 1,5 км. Водночас, воно було (разом з Пеньківським – пізніше пеньківська культура V–VII ст., анти) найбільш південним форпостом у системі оборони від войовничих степовиків (кіммерійців).

Однак центром тогочасного праслов'янського Потясминня (і всього праслов'янського масиву чорноліської культури) було Суботівське городище. Воно своїм історичним продовженням мало з поч. VI ст. до н. е. Мотронинське городище – вже як ранньоміський центр, столиця ранньодержавного утворення («князівства») праслов'янського часу (Павленко 1994, с. 156–176).

Відтак, можна говорити про існування в регіоні Потясминня окремого, як вважає Ю. Павленко (1994), праслов'янського князівства, яке успадкувало домінуюче положення у лісостеповому праслов'янському світі від Потясминського об'єднання чорноліської доби. Цілком ймовірно, додає вчений, що місцевий князівський рід походив від вождів-володарів попередньої чорноліської доби.

Загалом, праслов'янський світ перш. полов. – серед. I тис. до н. е. в регіоні Середнього Придніпров'я, крім Потясминського ранньополітичного об'єднання, становив цілу систему «вождівств-князівств», зокрема у межах Канівського Поросся, Києва (сучасної Київщини), також праслов'янське об'єднання на Ворсклі (Західне Більське городище). Праслов'яни населяли і лісостеповий басейн Південного Бугу (Східне Поділля) з його відомим (домінантним у цьому регіоні) і чи не найбільшим (площею до 1000 га) Немирівським городищем на Вінниччині.

Центральним у Канівсько-Пороському районі було Трахтемирівське городище площею до 500 га. Воно виникло на поч. VI ст. до н. е. і проіснувало до кінця цього століття. У Трахтемирові сконцентрована велика духовна енергія України-Руси, життєвий досвід мало не всіх наших попередніх поколінь (Гетьман 2004, с. 15).

Вражають своєю грандіозністю й інші городища цього району – Григоровське, Велике і Мале скіфські та ін. Тут також спостерігалась спадкоємність (тяглість) від чорноліської доби.

Треба сказати, що ідею розвитку, позбавленого перерв, чи не вперше проголосив В. В. Хвойка, протиставивши її міграціонізму, що панував в археології до нього. Дійсно, слов'яни не чужинці і не пришельці (на теренах сучасної України). Так, В. П. Петров вказує, що археологічні культури, наприклад, Середнього Подніпров'я до неоліту включно не були привнесені ззовні, всі вони залишені слов'янами (Петров 2013, с. 1296).

Однак, зауважимо, що у формуванні нинішньої етнічної спільності українців (і заодно давньоруської, перш за все) повинні були взяти участь не лише слов'яни, а чимало інших народів, які долею випадку, чи природно-історичної закономірності так чи інакше були пов'язані з етнічними землями сучасної України.

Вернемося до початків етнічної історії Давньої України, слов'янства. Так, якщо брати відношення ще чорноліської культури до «Руської землі», то Канівське Придніпров'я, як дніпровське ядро «Руської землі», буквально покрите пам'ятниками чорноліської культури.

Якщо глянути на південь від ареалу праслов'ян України (Правобережний Лісостеп і Прип'ятське Полісся), то у степах Північного Причорномор'я і Приазов'я маємо вперше письмово зареєстрованих давньогрецьким істориком Геродотом (485–425 рр. до н. е.) іраномовних кіммерійців (IX–VII ст. до н. е.). Кіммерійців багато археологів ідентифікують із білозерською культурою (XII–IX ст. до н. е.). Однак, більшість їх вважають кіммерійців нащадками людності зрубної культури епохи пізньої бронзи (XV–XIII ст. до н. е.), підкреслюючи цим безперервність етногенезу на наших землях.

Відомий український вчений, мовознавець-ономаст Олексій Сильвестрович Стрижак пов'язував чимало іранських гідронімів басейну Дніпра зі «зрубниками» (Стрижак 1967, с. 56). Саме вони назвали загадкову українську річку на Полтавщині – Ворсклю, а також – Сейм, Удай, Сула, Сура, Домоткань, Есмань тощо.

У VII–VI ст. до н. е. причорноморські степи заселили численні скіфські народи, які у III ст. до н. е. були витіснені племенами сарматів (язиги, аорси, алани, роксолани тощо). Майже всі дослідники, крім Віктора Петрова (який вважав скіфську мову пов'язану з фракійцями і балтами, тобто як окремішню), приймають скіфів за іраномовний народ.

Крім усього, існує автохтонна теорія походження скіфів (археологи М. Артамонов, Б. Граков). Також, палеоантропология говорить, що скіфи – типові європеоїди! На думку авторитетного вченого Тамари Кондукторової скіфи Степової України за рисами фізичної будови доволі однорідні в антропологічному відношенні і дуже близькі до своїх попередників – носіїв зрубної культури. Відтак, знову – неперервність (тяглість) етнічних процесів на теренах України.

Схожих (до Т. Кондукторової) поглядів дотримується й інший антрополог, академік РАН Валерій Алексєєв, вважаючи, що скіфи «сформувались в епоху бронзи...в надрах населення зрубної культури» (Алексєєв 1972, с. 103). Та й згадуваний вчений М. І. Артамонов ідентифікував древніх скіфів з носіями зрубної культури Степу, а їх попередників – кіммерійців – з катакомбною (також степовою) археологічною культурою (рання бронза – XX–XVII ст. до н. е.) (Артамонов 1950, с. 40).

Лісостеп України у скіфські часи, по обидва боки Дніпра, заселяли племена (посилаючись знову на Л. Нідерле) праслов'ян: на Правобережжі – скіфи-орачі, на Лівобережжі – скіфи-землероби. Субстратом їх формування була людність доби бронзи. Це племена вище зазначеної

протослов'янської тшинецько-комарівської культури (Сегеда 2013, с. 77). Етногенетичні процеси і тут, як бачимо, мають причинно-наслідковий, безперервний характер.

Третій період передісторії слов'ян – давні слов'яни (остання чверть I тис. до н. е. – середина I тис. н. е.), починається зарубинецькою археологічною культурою Середнього Придніпров'я (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) (Ю. Павленко, 1994).

На Батуриній горі, що біля зниклого села Зарубинці (літописне місто Заруб), археологами розкопаний зарубинецький могильник. Достеменно доказано, що люди цієї матеріальної культури на рубежі ер належали до давніх слов'ян. У західній половині слов'янського світу синхронно зарубинецькій існувала пшеворська культура (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

У цей період на півдні сучасної України, крім сарматів (III ст. до н. е. – III ст. н. е.), які змінили скіфів, жили германці – готи («держава Германаріха», IV ст.), проходили орди номадів (гуни, авари, булгари). Пізніше (IX–XIII ст.) тут кочували печеніги і половці, проходили орди угрів (мадярів).

На лісостеповому Правобережжі (з центром на Поділлі) з IV по VII ст. (остання згадка – 602 р., Феофілакт Сімокатта) мешкали анти, яких М. С. Грушевський вважав першими українцями. Разом з іншими племенами східних слов'ян (спали, пали-поляни) вони творили першу на той час військово-політичну конфедерацію. Етимологія їх назви і досі невідома, хоча висловлюються припущення щодо її східного (іранського) походження.

Нагадаємо, що готський історик VI ст. Йордан у своїй «Гетиці» («Про походження та діяння гетів», 551 р.) писав про слов'янські племена венедів, склавинів і антів. Склавинів він розміщував у верхній частині басейну Дністра, до р. Прут, а то й Дунаю (західніше антів). Венеди (венети, венди) жили у басейні середньої і нижньої течії р. Вісли (Вістули), доходячи до Венедської затоки (Гданська бухта Балтійського моря).

Важливе місце у формуванні українського етносу посідає черняхівська культура (II–V ст. н. е.), що охоплювала в основному Лісостеп і заходила на півдні Правобережної України до чорноморських берегів. На географічній карті вона представлена перш за все двома великими згустками пам'яток. Перший знаходився у басейні р. Рось, другий – у Придністров'ї. В. Баран на теренах України виділяє лісостеповий варіант черняхівської культури, який М. Браїчевський ідентифікує з антами (Баран 1981, с. 157; Браїчевський 1995, с. 76).

Черняхівці жили в часи матеріального благополуччя. Розквіт їхньої культури припадає на III–IV ст. Вони вирощували і торгували збіжжям з Римом (у черняхівських скарбах знайдено багато римських срібних динарів). Черняхівці вперше винайшли (чи запозичили) гончарний круг. Їх керамічний посуд – другий після трипільського на теренах України за художніми якостями.

Однак, знову ж таки звернемося до палеоантропології. Так, уже згадуваний С. Сегеда говорить, що черепи з черняхівських могильників (шляхом порівняльних краніологічних досліджень) Середньої Наддніпрянщини (Журавського, Черняхівського, Ромашківського та ін.) за багатьма ознаками схожі на черепи, виявлені в давньоруських, полянських некрополях цього ж регіону. І доповнює, що властиві цій групі черняхівської людності ознаки були притаманні також пізнім скіфам Нижнього Подніпров'я (Сегеда 2013, с. 87).

На руїнах черняхівської культури у другій половині V ст. постали дві безперечно слов'янські культури – празько-корчакська (м. Прага; с. Корчак на р. Тетерів, Житомирщина) і пеньківська (с. Пеньківка, Черкащина). Треба сказати, що замість пеньківської культури М. Ю. Браїчевський виділяє пастирську археологічну культуру (Пастирське городище у верхів'ях Інгульця), ідентифікуючи її з антами. Пізніше (VIII ст.) Пастирське городище стало племінним центром літописних уличів.

Празько-корчакська археологічна культура ідентифікується зі склавинами, а пеньківська багатьма археологами (у першу чергу – В. Седов) з антами. Анти (іран. ант означає край, кінець) населяли обшири сучасної України від Дунаю на північний схід до Дніпра і навіть до Сіверського Дінця, південніше Прип'яті і Десни. Це було велике міжплеменне об'єднання, ядро якого, як уже зазначалося, розміщувалося у лісостепу Східного Поділля.

А де ж край, на якому, як і українці, жили прашури-анти? Українці, зрозуміло, на краю з Диким (Половецьким) полем (де половці, або кумани, жили майже двісті років). Анти, можливо, на краю з іраномовним світом?

У середині VI ст. (557 р.) на землі антів вдерлася тюркська орда аварів (у давньоруському літописі – обри), які знищили антське плем'я (пізніше, у 20–30 роки VII ст., і слов'ян дулібів з їхнім племінним центром – Зимне на Волині). Нам не відомо – чи анти (дуліби) не були готові до війни з кочівниками, чи напад аварів був для них несподіваним, але якась паралель тут явно спостерігається з навалою монголо-татарської орди на давніх русичів у XIII ст.

Однак, не можна гадати, що народ антів (як раніше – трипільці, черняхівці) зникає зовсім. Пізніше (VII–X ст.) нащадки антів проживали на лівому боці Дніпра. Це було населення волинцівської (VII–VIII ст.) і роменської (VIII–IX ст.) археологічних культур, які займали басейни Сейму, Сули, Псла, Ворскли (Залізник 2019, с. 214). Тобто етногенетична тяглість не переривалася (десь вона зберігалася).

Нагадаємо, що крім М. С. Грушевського антів пращурами українців вважали археологи-славісти М. Ю. Брайчевський (як було зазначено) та О. М. Приходнюк (щоправда, під цією назвою вони розуміли всіх слов'ян на схід від Дністра, куди входили і склавини Прикарпаття та Волині).

Друга група давніх слов'ян – склавини (середина, третя чверть I тис. н. е.), населяли простори від Дунаю (як було зазначено – за Іорданом) до Верхнього Придністров'я і, навіть, Полісся. Від них (празько-корчакська культура, V–VII ст.) простежується неперервний розвиток (тяглість) через лука-райковецьку археологічну культуру (VIII–IX ст.), яка ідентифікується вже з літописними слов'янами (бужани, волиняни, древліяни), до історичних русичів Південної Русі й далі до українців (Залізник 2019, с. 221).

Отож, вертаючись до походження українського етносу варто розглядати за наскрізним вектором, в еволюційній площині, тобто на основі фундаментального вчення еволюціонізму. Звідси, як попередній висновок – нашими пращурами могли бути всі ті народи (етноси, археологічні культури, культурно-історичні спільності), які більш-менш тривало проживали (осілі землероби) і проходили (номади) нинішніми етнічними теренами України.

За літературними джерелами існує чимало наукових визначень поняття етносу (Гетьман 2014, с. 15). Однак, як на мене, воно перш за все – територіальне (географічне) і часове (історичне – змінюється з часом і в часі), тобто просторово-часове. А далі – психологічне, ментальне, господарсько-побутове тощо. У такому ракурсі його й треба розглядати.

У цьому контексті С. Сегеда, як антрополог, пише: «Антропологічну історію українців, як і інших європейських народів, можна порівняти з генним потоком через століття, до якого час від часу вливались струмки, струмочки, а то й ріки» (Сегеда 2013, с. 56).

На думку приходять не раз цитовані автором слова відомого публіциста, вченого у галузі топоніміки М. Надєждіна стосовно Північного Причорномор'я: «Північна околиця Чорноморського басейну, цей величезний... простір... напоєний пам'яттю всіх віків, витоптаний слідами всіх народів» (Стрижак 1967, с. 77).

Так що «плавильний казан» (за єврейським романістом Ізраелем Цангвілом) кипів, клекотів віками, у ньому «варився» ще тоді (енеоліт-бронза) український етнос. Тобто, можна сказати, що теперішнє – це сума всього минулого. Іншими словами – нинішня фотографія кожної людини – це поєднання всіх світлин, зроблених на життєвій стежі від народження дитини до сього часу.

У контексті вище сказаного нагадаємо визначення етносу за Л. М. Гумільовим, як найбільш близьке до питань, які нами піднімаються: «етнос – це явище географічне, завжди зв'язане з ландшафтом, який уміщує і годує адаптований до нього народ». І вчений робить висновок: «так як ландшафти землі різноманітні, різні й етноси» (Гумилев 2007, с. 44). Однак антропогенізація сучасної природи нівелює ландшафти, тому, звісно, уподібнює вона етногенетичні процеси і, відповідно, їх результат – етноси.

У чому ж тоді відмінності поняття, наприклад, нації від етносу? «Нація» – більш практичне поняття, «етнос» – більше науковий термін (і поняття). Нація, як об'єктивна реальність, може включати різні етноси (з переважанням одного – елітного, корінного). Етнос становить собою відносно однорідну людську спільноту (популяцію) і може входити до складу нації (включаючи, на правах автономії) (Гетьман 2014, с. 16).

Однак офіційна етнографія за репер бере Київську Русь, де у народному костюмі простої людності вже простежуються риси українського традиційного вбрання. Особливо це стосується одягу селянок: довга вишита сорочка, плахта, постолі, вінець у дівчат і намітка у жінок (Ніколаєва, Щербій 1991, с. 59, 99).

Отож, щоб зрозуміти «звідки ми і якого ми роду» потрібний комплексний (міждисциплінарний) науковий підхід. Тут знадобляться напрацювання вчених багатьох наук – історії, археології, антропології, етнології, порівняльно-історичного мовознавства, етнографії, історичної географії тощо.

Всі вони працюють над проблемою-проблем: визначення життєвого шляху етносу (українського). Вважається, що вік етносу – це час безперервного (тяглого) етнокультурного розвитку на його етнічних землях (де проживали люди з етнічною самосвідомістю, історичною пам'яттю).

Однак, етнос – це не тільки його визначальні етнічні ознаки – мова, культура, поведінка, менталітет і т. д. Це, насамперед, історична доля, історична територія, земля, яка його породила.

ла, де лежать (покояться) кістки і де кров його (етнічних) пращурів. Історія народу – це історія його рідної, прабатьківської землі!

Етнос – це категорія надісторична, ба ширше – еволюційна. Сучасне, теперішнє, як було зазначено, включає все минуле, до якого буває важко (сон, спогади), а то й неможливо повернутися (екологічний закон незворотності еволюції Л. Долло), а повернення є небезпечним.

Етноси (народи) у різний часовий відтинок свого життя (еволюції) не однорідні за названими вище етнічними ознаками (мовою, культурою, фізичним антропологічним типом). Етнос – це просторово-часове утворення, що має споконвіків заселену ним, етнічну територію.

Отже, проблема етногенезу українців, і загалом слов'ян, є актуальною вже тривалий час, а нині особливо, з огляду на гостроту питань збереження територіальної цілісності і державного суверенітету України. І на сьогодні вона далека від остаточного розв'язання.

Автор схиляється до думки відомого чеського вченого Л. Нідерле, який розміщував прабатьківщину слов'ян на теренах України, у Лісостеповому Правобережжі, на межиріччі Дніпра і Південного Бугу.

Сукупність археологічних, лінгвістичних та антропологічних даних дає підстави розглядати широколицих носіїв дніпро-донецької культурно-історичної спільності, які жили у часовому інтервалі приблизно 4,5–2,5 тис. років до н. е. як давніх предків слов'ян.

Археологічно перші поселення праслов'ян у межах території теперішньої України фіксуються білогрудівською і чорноліською культурами. Можна говорити про існування в регіоні Лісостепового Правобережжя (Потясминня) праслов'янських князівств («вождівств»).

Важливе місце у формуванні українського етносу посідає черняхівська культура (II–V ст. н. е.). Після її зникнення у другій половині V ст. постали дві безперечно слов'янські культури – празько-корчакська і пеньківська, носіями яких були давні слов'яни – склавини та анти.

Від празько-корчакської культури (V–VII ст.) простежується неперервний розвиток (тяглість) через лука-райковецьку культуру (VIII–IX ст.), яка ідентифікується з літописними слов'янами (бужани, волиняни, древліани, уличі) до історичних русичів Південної Русі й далі до українців.

Походження українського етносу варто розглядати за наскрізним вектором, в еволюційній площині, тобто на основі фундаментального вчення еволюціонізму. Етнос – категорія еволюційна.

Список джерел та літератури

- АЛЕКСЕЕВ, В. П., 1972, В поисках предков. Антропология и история. Москва: Советская Россия.
- АРТАМОНОВ, М. И., 1972, К вопросу о происхождении скифов. ВДИ. 1970. № 2, 37–47.
- Баран, В. Д., 1981, Черняхівська культура : За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ: Наукова думка.
- БРАЙЧЕВСЬКИЙ, М. Ю., 1995, Про походження українського народу. У: Матеріали до української етнології. Київ. Вип. 1(4), 72–82.
- ГЕТЬМАН, В. І., 2004, Трахтемирів: біль і совість України. У: Дзеркало неділі. № 1, 15.
- ГЕТЬМАН, В. І., 2014, Етнос як географічне явище У: Етнічна історія народів світу : Збірник наукових праць. Вип. 42. Київ, 11–18.
- ГУМИЛЕВ, Л. Н., 2007, Конец и вновь начало. Москва: АСТ «Хранитель».
- ЗАЛІЗНЯК, Л. Л., 2019, Стародавня історія України. 2-ге вид. доповн. Київ: Темпора.
- НІКОЛАЄВА, Т., ЩЕРБІЙ, Є., 1991, Народний одяг. У: Культура і побут населення України. Київ, 94–110.
- ПАВЛЕНКО, Ю. В., 1994, Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ : Фенікс.
- ПЕТРОВ, В. П., 2013, Давні слов'яни та їх походження У: Розвідки. У 3-х томах. Т. 3. Київ: Темпора, 1290–1301.
- СЕГЕДА, С., 2013, У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України. Київ: Наш час. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». (Сер. «Невідома Україна»).
- СТРИЖАК, О. С., 1967, Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР). Київ: Наукова думка.
- ТЕЛЕГИН, Д. Я., 1961, Никольский могильник эпохи неолита-меди в Надпорожье. КСИА АН УССР. Вип. 11. 20–26.
- NIEDERLE, L., 1906–1925, Slovanské starožitnosti. Praha.

References

- ALEKSEEV, V. P., 1972, V poiskach predkov. Antropologiya i istoriya [In search of ancestors. Anthropology and history]. Moskva. Sovetskaia Rossiia. [In Russian].
- ARTAMONOV, M. I., 1950, K voprosu o proiskhozhdenii skifov [To the question of the origin of the Scythians]. WDI. № 2, 37–47. [In Russian].
- BARAN, V. D., 1981, Cherniachivska kultura: Za materialamy Verkhniogo Dnistra i Zakhidnoho Buhu [Cherniakhiv culture: On the materials of the Upper Dniester and Western Bug]. Kyiv. Naukova dumka. [In Ukrainian].
- BRAICHEVSKYI, M. Yu., 1995, Pro pokhodshennia ukrainskoho narodu [On the origin of the Ukrainian people]. Materialy do ukrainskoi etnologii. Kyiv. Vyp. 1(4), 72–82. [In Ukrainian].
- GETMAN, V. I., 2004, Trakhtemyriv: bil i sovist Ukrainy [Trakhtemyriv: pain and conscience of Ukraine]. In: Dzerkalo nedili. № 1, 15. [In Ukrainian].
- GETMAN, V. I., 2014, Etnos yak heohraphishne yavyshe [Ethnos as a geographical phenomenon]. In: Etnishna istoriia narodiv Yevropy: zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 42. Kyiv, 11–18. [In Ukrainian].
- GUMILOV, L. N., 2007, Konets i vnov nachalo [End and start again]. Moskva: AST «Khranitel». [In Russian].
- NIEDERLE, L., 1906–1925. Slovanské starožitnosti [Slavic Antiquities]. Praha. [In Czech].
- NOKOLAEVA, T., & SHCHERBII, Ye., 1991, Narodnyi odiah [Folk clothing]. In: Kultura i pobut naselennia Ukrainy. Kyiv, 94–110. [In Ukrainian].
- PAVLENKO, Yu. V., 1994, Peredistoriia davnikh rusiv u svitovomu konteksti [Prehistory of the ancient Rus in the world context] Kyiv: Feniks. [In Ukrainian].
- PETROV, V. P., 2013, Davni sloviany ta ikh pokhodschenia [Ancient Slavs and their origins]. In: Rozvidky. U 3-kh tomakh. T. 3. Kyiv: Tempora, 1290–1301. [In Ukrainian].
- SEHEDA, S., 2013, U poshukakh predkiv. Antropolohiia ta etnischna istoriia [In search of ancestors. Anthropology and ethnic history]. Kyiv: Nash chas. Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». (Seriia «Nevidoma Ukraina»). [In Ukrainian].
- STRYZHAK, O. S., 1967. Pro shcho rozpovidaiut heografichni nazvy (Slidy narodiv na karti URSS). [What are the geographical names (Traces of peoples on the map of the USSR)]. Kuiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- TELEGIN, D. Ya., 1961, Nikolskii mogilnik epokhi neolita-medi v Nadporozhe. [Nikolsky burial ground of the Neolithic-copper era in Nadporozhye]. KSIA AN USSR. Wyp. 11, 20– 26. [In Russian].
- ZALIZNIAK, L. L., 2019, Starodavnia istoriia Ukrainy. [Ancient history of Ukraine]. 2-he vyd. dopovn. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

Українці у просторі-часі

Актуальність. У статті детально проаналізовано проблемні питання походження українського етносу у просторі-часі (на теренах сучасної України, починаючи з неоліту), розкрито майже двохсотлітню історію їх вивчення.

У черговий раз піднята проблема свідчить про її актуальність для сьогодення теперішньої України та її народу, коли знову в українській історії постало питання про хиткість державної незалежності країни, а то й втрату не тільки суверенітету, а й національної ідентичності прадавнього українського народу.

Метою дослідження є показати актуальність пошуку нових (креативних) шляхів і форм збереження і відновлення української ідентичності, коротко прослідкувати еволюційний (історичний) шлях формування українського народу (етносу) від найдавніших (археологічно зафіксованих) його пращурів на тлі катастрофічного нівелювання споконвічних ментальних особливостей українців-русів і зникаючого ландшафтного різноманіття української барвистої природи, висвітлити глибинні гуманістичні витоки етногенетичних процесів, які відбувались і відбуваються на теренах України, зокрема на основі філософських категорій моралі і мудрості, добра і справедливості.

Методи. При написанні статті ми дотримувалися чотирьох рівнів методології науки: філософсько-світоглядного, загальнонаукового, конкретно-наукового і техніки досліджень. Для доведення власних положень було використано аналітичний методологічний прийом (метод аналізу, метод інтроспекції – аналіз власних переживань і цінностей).

Результати. Автором прослідковано (в міру, що дозволяли рамки статті) на протязі еволюційного (історичного) шляху (розвитку життя) насельників теренів України тяглість (безперервність) етногенетичних процесів, які відбувалися в сучасних її територіальних межах. Піднято питання про автохтонність українського народу на його рідній землі. Такий розгляд не міг обминути і сусідні з Україною території, де жили, звідки приходили і куди мігрували наші прадавні пращури.

Сучасний етнічний геном (корінь) українців виводиться на основі письмових джерел та особливостей (фізичний антропологічний тип, говірки, одяг тощо) народів (племен, етносів, народностей), які більш-менш тривало проживали у територіальних межах сучасної України.

Однак, за визначальну етнічну ознаку, що відрізняє один етнос від іншого (для українського народу, зокрема) автор бере історичну пам'ять людей про свої споконвічні терени та їх насельників (пращурів), отой ідеалістичний Дух землі, який надає (повинен би надавати) її населенню життєву снагу та волю до боротьби за свою українську Державу.

Висновки. Походження українського етносу варто розглядати за наскрізним вектором, в еволюційній площині, тобто на основі фундаментального вчення еволюціонізму. Етнос – категорія еволюційна.

У формуванні нинішньої етнічної спільності українців (і заодно давньоруської) повинні були взяти участь не лише слов'яни, а чимало інших народів, які долею випадку, чи природно-історичної закономірності так чи інакше були пов'язані з етнічними землями сучасної України.

Ключові слова: простір, час, етнос, нація, плем'я, етногенетичні процеси, еволюція, історія, фізичний антропологічний тип, історична пам'ять, український народ.

Volodymyr Getman, Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Researcher, Institute of Geography, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Володимир Гетьман, кандидат географічних наук, доцент, науковий співробітник, Інститут географії НАН України, Київ, Україна.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9314-0584>

Received: 18.12.2025

Advance Access Published: February, 2026